

Pedagogikos Logos

Vol 31, No 1 (2025)

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

 ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
Περιοδική Έκδοση για τις Επιστήμες του Ανθρώπου και την Εκπαίδευση

Environmental Ethics: Callikott as Leopold's Successor

Αναστάσιος Ε. Πανταζής

doi: [10.12681/plogos.44691](https://doi.org/10.12681/plogos.44691)

Copyright © 2026, Αναστάσιος Ε. Πανταζής

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

To cite this article:

Πανταζής Α. Ε. (2026). Environmental Ethics: Callikott as Leopold's Successor. *Pedagogikos Logos*, 31(1), 83–96. <https://doi.org/10.12681/plogos.44691>

Αναστάσιος Ε. ΠΑΝΤΑΖΗΣ

*Περιβαλλοντική Ηθική: Ο Κάλλικος ως
συνεχιστής του Λέοπολντ*

doi:<https://doi.org/10.12681/plogos.44691>

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΕΣ ΠΟΥ ΕΙΧΑΝ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΕΙ ΣΤΟΝ ΛΕΓΟΜΕΝΟ «ΔΥΤΙΚΟ κόσμο» αντιλαμβάνονταν το περιβάλλον από τη σκοπιά του ανθρώπου, υπήρξαν δηλαδή ανθρωποκεντρικές. Ξεκινώντας από την αρχαία Ελλάδα, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη κυρίως, συνεχίζοντας με τον Θωμά τον Ακινάτη ως εκπρόσωπο της χριστιανικής άποψης, τον Καρτέσιο, ακόμη και τον Καντ. Με την επικύρωση της ολιγαρχίας (Πλάτων), της δουλείας (Αριστοτέλης), της ιεραρχίας (Ακινάτης), της αναγκαιότητας (Σπινόζα) και της κυριαρχίας (Μαρξ), η ίδια η ιστορία της φιλοσοφίας της φύσης δικαιώνει την υποψία με την οποία περιβάλλαμε την εκλογή της φύσης ως θεμελίου για την ηθική (Bookchin 1993, 27).

Κάποια αλλαγή φαίνεται να αρχίζει με τις απόψεις του Μπένθαμ (οφελμιστές), που αναγνωρίζει δικαιώματα σ' αυτά τα όντα που μπορούν και πονούν, αλλά πάλι η εξέλιξη προς μια μη-ανθρωποκεντρική, αντι-εργαλειακή αντίληψη για τη Φύση συνεχίστηκε αργά.

Γόνιμες ιδέες σ' αυτή την κατεύθυνση της ηθικής επέκτασης πέρα από το ανθρώπινο είδος δόθηκαν από διανοητές και επιστήμονες όπως ο Κάρολος Δαρβίνος και μετέπειτα από τους Ουίλιαμ Λέκυ, Χένρυ Σωλτ, Έντουαρντ Ήβανς, Τζ. Χάουαρντ Μουρ, Λίμπερτ Χάμπ Μπέιλη και Άλμπερτ Σβάιτσερ (Nash 1989/1995, 90-101).

2. Λέοπολντ και Κάλλικοτ

Η σπουδαιότερη, ίσως, φυσιογνωμία στον χώρο της σύγχρονης περιβαλλοντικής ηθικής είναι ο Aldo Leopold (1887-1948), διότι προσπάθησε πιο έντονα από τους άλλους να ενοποιήσει την οικολογία με την ηθική. Ο Λέοπολντ μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο πατριάρχης της οικοκεντρικής ηθικής, η οποία εκφράζεται, εν πολλοίς, σε ένα άρθρο του που είχε τίτλο «*Η Ηθική της Γης*» (“*The Land Ethic*”) (Leopold 1949, 201-226· Γεωργόπουλος 2002, 253). Η βάση της τεράστιας φήμης του βασίζεται σε αυτές τις είκοσι πέντε σελίδες, όχι ιδιαίτερα τεκμηριωμένες, που αποτελούν και τον επίλογο ενός βιβλίου που δεν έζησε για να το δει τυπωμένο: «*Το Ημερολόγιο της Κομητείας Σαντ*» (1949).

Ο Τζ. Μπαιρντ Κάλλικοτ (J. Baird Callicott) είναι, ίσως, ο φιλόσοφος που επηρεάστηκε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο από τον Λέοπολντ. Μάλιστα, αποτελεί ταυτόχρονα και τον κυριότερο απολογητή του Λέοπολντ απέναντι στις επιθέσεις που δέχτηκε ο τελευταίος για τις απόψεις του.

Ο Λέοπολντ, στην αρχή της καριέρας του ως υπεύθυνος της διαχείρισης θηραμάτων, διακατεχόταν από μια προκλητικά εργαλειακή μηχανιστική άποψη για τη φύση, στην οποία έπρεπε να παρεμβαίνουμε μειώνοντας μερικούς ζωικούς πληθυσμούς προς όφελος της ανάπτυξης άλλων. Μετέπειτα, όμως, διαφοροποίησε τις απόψεις του, αναγνωρίζοντας πως το μοντέλο που είχε στο μυαλό του υποτιμούσε την αλληλεξάρτηση των διαφορετικών μερών ενός οικοσυστήματος και ότι, αν κάποιος επιδράσει και αλλάξει ένα απ’ αυτά τα συστατικά (π.χ. τους θηρευτές-σαρκοφάγα), θα υπάρξουν συνέπειες – ίσως και απρόβλεπτες – στο ευρύτερο οικοσύστημα.

Ο Λέοπολντ με την «*Ηθική της Γης*» απορρίπτει την εργαλειακή αξία της φύσης, υιοθετεί την αντίληψη της αταξίας της και ουσιαστικά ανοίγει το δρόμο για τη σύγχρονη περιβαλλοντική ηθική (Γεωργόπουλος 2002, 253-254). Το άρθρο αυτό είχε πρωτοπαρουσιαστεί με μικρές αλλαγές πρώτη φορά το 1933 (1η Μαΐου) στο Μεξικό, με τον τίτλο «*Η Ηθική της Διατήρησης*». Η σπουδαιότερη συνεισφορά του ήταν η ιδέα της ηθικής εξέλιξης. Ο Λέοπολντ επιμένει (όπως και πολλοί άλλοι πριν από αυτόν) στον παραλληλισμό μεταξύ της ανθρώπινης σκλαβιάς και της άνευ ορίων κυριότητας επί της γης. Ξεκινά με μια αναφορά στο θεϊκό Οδυσσέα, ο οποίος, όταν γύρισε από την Τροία, κρέμασε μια ντουζίνα σκλάβες, επειδή πίστευε ότι είχαν δείξει εύνοια στους μνηστήρες που πολιορκούσαν την Πηνελόπη. Σύμφωνα με τον Λέοπολντ, ακόμη και μετά την πράξη αυτή, ο Οδυσσέας συνέχισε να είναι ένας ηθικός άνθρωπος που δεν συγχωρούσε το φόνο. Το κρίσιμο σημείο είναι ότι οι σκλάβες ήταν απλή ιδιοκτησία

του, δεν είχαν απολύτως καμιά ηθική υπόσταση, άρα και εκείνος δεν είχε ηθικές υποχρεώσεις απέναντί τους. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, συνέβη μια «επέκταση» της ηθικής σε όλα τα ανθρώπινα όντα και η δουλειά καταργήθηκε. Το Πρώτο Ηθικό Βήμα ήταν οι ηθικοί κώδικες μεταξύ των ανθρώπων (βλ. Εντολές του Μωσέ). Το Δεύτερο Βήμα αφορούσε τις σχέσεις μεταξύ ατόμων και κοινωνίας (εξ ου και οι δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις). Όμως, ακόμη, συνεχίζει ο Λέοπολντ, δεν υπάρχει ηθική η οποία να εξετάζει τη σχέση του ανθρώπου με τη γη και με τα μη ανθρώπινα όντα (ζώα και φυτά) που την κατοικούν.

Στο πλαίσιο του Τρίτου Βήματος, λοιπόν, χρειάζεται να διευρυνθεί η ηθική κοινότητα των ανθρώπων, ώστε σε έναν επικείμενο σταθμό της ηθικής εξέλιξης της ανθρωπότητας να αναγνωριστούν επιτέλους και ηθικά καθήκοντα απέναντι στα φυσικά μη ανθρώπινα όντα και αντικείμενα (Leopold 1949, 201-226· Γεωργόπουλος 2002, 254-255· Nash 1989/1995, 91-98).

Στο σημείο αυτό, ο Λέοπολντ στρέφεται προς την καταγωγή και το νόημα της ηθικής και εξηγεί ότι ηθική είναι το σύνολο των αυτοπεριορισμών που τίθενται στην ελευθερία της δράσης και οι οποίοι πηγάζουν από την αναγνώριση ότι το άτομο αποτελεί μέλος μιας κοινότητας αλληλεξαρτώμενων μερών. Έτσι η ηθική της γης μεταβάλλει το ρόλο του *Homo sapiens* από κατακτητή της κοινότητας της γης σε απλό μέλος και πολίτη της. Διακατέχεται από σεβασμό για τα υπόλοιπα μέλη αλλά και για την κοινότητα ως τέτοια. Πάντως ο Άλντο Λέοπολντ δεν είναι ο πρώτος που κάνει μνεία για την ηθική επέκταση (Καραγεωργάκης 2006).

Ο Τζ. Μπαιρντ Κάλλικοτ, όμως, διατυπώνει τη γνώμη ότι οι ιδέες του Λέοπολντ είναι η πρώτη ενσυνείδητη, θεμελιωμένη και συστηματική προσπάθεια της σύγχρονης Δυτικής φιλολογίας προς την πλευρά της ανάπτυξης μιας ηθικής θεωρίας, η οποία θα περιελάμβανε τις μη ανθρώπινες φυσικές ολότητες και την ίδια τη φύση εντός των ορίων της ηθικής. Ίσως υπερβολικά, γι' αυτό ο ίδιος μετέβαλε αργότερα τη γνώμη του και υποστήριζε ότι η μοναδικότητα της συνεισφοράς του Λέοπολντ έγκειται στο ότι προσέφερε μια σταθερή επιστημονική βάση για την περιβαλλοντική ηθική ή ηθική της γης (Nash 1989/1995: 99-100).

Ο Λέοπολντ, όντας κυνηγός, επιλέγει ακριβώς αυτή την ηθική του κυνηγιού για να στηρίξει τις απόψεις του. Ακολουθώντας το δρόμο του Λέοπολντ, αυτόν του κυνηγού μέσα στο δάσος, μπορούμε να καθορίσουμε την ηθική δύναμη της οικολογικής συνείδησης, να κατανοήσουμε τι είναι η «βιοτική κοινότητα», που αποτελεί αντικείμενο της Land Ethic. Το να ξέρεις να κυνηγάς ή να ψαρεύεις σημαίνει να μπορείς να σκέφτεσαι όπως

μια πάπια, μια πέρδικα ή μια πέστροφα. Ενσωματωμένος στον κόσμο, ο κυνηγός συναντά μια πληθώρα άλλων απόψεων τεκμηριωμένων, υποκειμενικών αλλά συγκρίσιμων με τις δικές του. Κυνηγός, λοιπόν, σημαίνει, εκτός των άλλων, να μπορείς να κάνεις ένα πάντρεμα με την οπτική του άλλου. Ανάμεσα σ' όλες αυτές τις οπτικές του κόσμου δημιουργείται ένας σύνδεσμος (Λαρρέρ 1997/2001, 75-77).

Αυτή η άποψη θυμίζει έντονα την άποψη του Γκάνταμερ, όταν μιλάει για τη συγχώνευση των οριζόντων μεταξύ ατόμων διαφορετικής κουλτούρας. Είναι απαραίτητο στην εποχή μας να μπορέσουμε να αντιληφθούμε την οπτική γωνία του άλλου, ώστε να κατανοήσουμε ότι η πολιτισμική μας θέση συνιστά μία μόνο ενδεχόμενη στάση από τις διαφορετικές που θα μπορούσαν να υιοθετηθούν (Taylor 1993/2000, 123).

Ο Λέοπολντ χρησιμοποιεί το παράδειγμα του τέλους μιας ημέρας κυνηγιού μεκάτσα για να παρουσιάσει τη γνωστή στους κοινωνιολόγους διαφορά ανάμεσα σε «εκείνους» και σε «εμάς». «Εκείνοι» είναι οι κυνηγοί που έχουν άγνοια και γυρίζουν σπίτι τους και «εμείς» είμαστε αυτοί που μένουν ήσυχοι στο τέλος όλοι μαζί, δηλ. τα πουλιά, το ρυάκι, ο σκύλος κι εγώ (Leopold 1949, 201-226· Λαρρέρ 1997/2001, 77-78).

Ωστόσο, η κοινότητα δεν είναι πλήρης. Χρειάζεται το βουνό, γιατί, όπως λέγει ο Λέοπολντ, μόνο το βουνό έχει ζήσει αρκετά για ν' ακούει αντικειμενικά το ουρλιαχτό του λύκου. Έχει μείνει στην ιστορία ο τίτλος που έδωσε ο Λέοπολντ σ' ένα από τα καλύτερά του έργα «Σκέπτομαι σαν βουνό». Πιθανότατα η σκέψη του ήταν επηρεασμένη από τον Ρώσο φιλόσοφο Πέτερ Ντ. Ουσπένσκι (1878-1947), ο οποίος υποστήριζε ότι όλα τα στοιχεία της φύσης, μεταξύ αυτών και το βουνό, πρέπει να έχουν δικό τους (Nash 1989/1995, 95). Αυτό συνιστά για τον Λέοπολντ την υπέρβαση του ανθρωποκεντρισμού.

Ο Λέοπολντ δίνει ορισμένες ενδείξεις του τι θα μπορούσε να είναι ηθική του περιβάλλοντος, χωρίς να κάνει μια ολοκληρωμένη παρουσίασή της. Αυτή είναι η κληρονομιά που αφήνει στους διαδόχους του. Το μυαλό του Λέοπολντ παραμένει αφηρημένο, γιατί είναι οδηγός δράσης, που εξειδικεύεται ανάλογα με τις περιστάσεις. Ο Λέοπολντ διευκρινίζει ότι «αυτή η Land Ethic πρέπει να στοχεύει στη διατήρηση της υγείας της Γης», δηλ. της ικανότητας της Γης να ανανεώνεται από μόνη της. Ο σεβασμός προς την κοινότητα πρέπει να ενεργεί έτσι ώστε να διαφυλάσσεται αυτή η ικανότητά της (Λαρρέρ 1997/2001, 87).

Με τον όρο *Γη* ο Λέοπολντ εννοεί την κοινότητα των βιοτικών και αβιοτικών οντοτήτων (έδαφος, νερά, φυτά, ζώα), στην οποία αποδίδει εγγενή αξία. Το αντικείμενο του ηθικού χρέους είναι η «βιοτική κοινότητα»,

η οποία είναι προικισμένη με μια ενότητα που συγκρίνεται με εκείνη ενός οργανισμού. Η Land Ethic περιλαμβάνει τον σεβασμό της ίδιας της κοινότητας και των άλλων μελών της. Η φιλοσοφική και κοινωνιοβιολογική άποψη (οικολογική) της Land Ethic συγκλίνουν: τα όρια που επιβάλλονται στον ατομικό αγώνα για την ύπαρξη είναι αυτά της κοινωνικής συνεργασίας· η ηθική κάνει διάκριση μεταξύ μορφών συμπεριφοράς κοινωνικών και μη (Λαρρέρ 1997/2001, 88).

Ο Κάλλικοτ, ο οποίος επεξεργάστηκε την εξελικτική άποψη των γραπτών του Λέοπολντ, εξηγεί, ερμηνεύοντας και επεκτείνοντάς τον, ότι, πρώτον, η καταγωγή της ηθικής δεν έχει σχέση με ορθολογική σκέψη, αλλά προέρχεται από την ανάγκη επιβίωσης των κοινωνικών ενστίκτων και συμπαθειών. Δεύτερον, ότι τα ανθρώπινα όντα έχουν τη φυσική τάση να κατευθύνουν τα ηθικά τους συναισθήματα προς την κοινότητα στην οποία ανήκουν (κοινωνικά συναισθήματα). Κατά τον Δαρβίνο αυτό το χαρακτηριστικό κληρονομήθηκε από το ενδιαφέρον των πρωτόγονων για τη φυλή τους. Αυτή η άποψη στηρίζεται στην παράδοση των David Hume και Adam Smith. Η *Ηθική της Γης*, κατά τον Κάλλικοτ, απλώς περιμένει από την οικολογική αγωγή να δημιουργήσει την επίγνωση της ευρύτερης οικολογικής κοινότητας, η οποία με τη σειρά της θα γίνει αντικείμενο των ηθικών συναισθημάτων των ανθρώπων. Από την άγρια φυλή διανύσαμε μια τεράστια απόσταση μέχρι το «πλανητικό χωριό», την ηθική των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Τώρα τα όρια πρέπει να επεκταθούν για να συμπεριληφθεί και ο φυσικός κόσμος, συμπληρώνει ο Κάλλικοτ (Callicott 1989· Γεωργόπουλος 2002, 256-258, 272).

Το πρόβλημα της οικολογίας του Λέοπολντ, όπως και του Κάλλικοτ, είναι ο ολισμός. Ο όρος αυτός επινοήθηκε από τον Jan-Christian Smuts, Νοτιοαφρικανό φιλόσοφο. Στηρίζεται στην ιδέα ότι το σύνολο είναι κάτι παραπάνω από το άθροισμα των μερών του. Στην οικολογία ο ολισμός μελετά τις σχέσεις των ζωντανών όντων με το φυσικό περιβάλλον, την ενσωμάτωση των ατομικών στοιχείων σε ένα ευρύτερο σύνολο, των αλληλεπιδράσεων που σχηματίζουν μία ενότητα. Στο κοινωνικό επίπεδο, ο ολισμός αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως σύνολο που προηγείται των ατόμων ή των κοινωνικών ομάδων, οι οποίες αποτελούν μέρος, εξαρτώνται από αυτήν και έχουν ιδιαίτερες υποχρεώσεις απέναντί της. Η ηθική του Λέοπολντ, η βιοτική κοινότητα, περιέχει αυτά τα χαρακτηριστικά. Ο Κάλλικοτ, υιοθετώντας κατ' αρχήν τις απόψεις του Λέοπολντ, τις επεκτείνει σαφώς, ώστε να μπορούμε να μιλάμε πλέον για τον «υπερολισμό» του Κάλλικοτ, τον οποίο προσπάθησε να μετριάσει στη συνέχεια (Γεωργόπουλος 2002, 260-261· Λαρρέρ 1997/2001, 88-89).

3. Ο «υπερολισμός» του Κάλλικος ως συνέχεια του ολισμού του Λέοπολντ

Ο Κάλλικος αναγνωρίζει από την αρχή ότι ο όρος «κοινότητα», στη «βιοτική κοινότητα» του Λέοπολντ, αποτελεί μεταφορά. Με την κυριολεκτική έννοια περιγράφει μια κοινωνία. Οι κοινωνίες, όμως, περιλαμβάνουν συνήθως μόνο ένα είδος. Όταν περνάμε από τις κοινότητες στις «βιοτικές κοινότητες», πρέπει να ελέγξουμε την αναλογία, διότι δεν εφαρμόζονται τα φαινόμενα συνεργασίας, γύρω από τα οποία αναπτύσσονται οι κοινωνίες. Περιορίζονται στις σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ των στοιχείων ενός συνόλου. Στις τροφικές αλυσίδες, που συνδέουν τα στοιχεία ενός οικοσυστήματος, ο καθένας με τη σειρά του τρώει και τρώγεται (Λαρρέρ 1997/2001, 96-97).

Ο Κάλλικος, αναγνωρίζοντας, όμως, ενότητα στο σύνολο αυτό, την αναζητά σε μια άλλη μεταφορά, αυτήν του «οργανισμού». Αναγνωρίζει ότι ο Λέοπολντ εγκαταλείπει πολύ νωρίς τον οργανικισμό του Clements και επιμένει στις οργανιστικές θέσεις, που διατηρούνται για πολύ καιρό στα γραπτά του. Αφήνει να εννοηθεί ότι η δυνατότητα κατανόησης της «βιοτικής κοινότητας» ως ηθικής χαρακτηρίζεται στον Λέοπολντ από την οργανιστική αναφορά. Αυτό εμφανίζεται ιδιαίτερα στην έννοια της «υγείας» των οικοσυστημάτων, οργανιστική μεταφορά η οποία μεταβιβάζει από άτομα σε ομάδες, από το φυσικό στο ηθικό, την έννοια της ικανότητας μιας ενότητας. Την ικανότητα μιας αυτοδημιουργίας, να μπορεί να διατηρήσει την ακεραιότητα και να αναπλαστεί μόνη της (Λαρρέρ 1997/2001, 97).

Ο Κάλλικος συναντά στον Πλάτωνα την πρώτη χρήση μιας τέτοιας μεταφοράς για την υγεία, που κάνει το πέρασμα από το ατομικό στο συλλογικό, από το φυσικό στο ηθικό. Ο Κάλλικος βρίσκει στις ιδέες του Πλάτωνα, στην ενότητα του ατόμου που αντανακλά την ενότητα της πολιτείας και όπου και οι δύο θεωρούνται σώματα, τη φιλοσοφική αναφορά ενός δυνατού ολισμού ή «υπερολισμού». Η ενότητα εδώ είναι μια πραγματικότητα η οποία προηγείται των ατόμων που τη συνθέτουν και υπάρχει ανεξάρτητα από αυτά, δημιουργώντας τους υποχρεώσεις και καθήκοντα, έως και τη θυσία.

Όπως λέγει ο Πλάτων στη «Δημοκρατία» (IV, 421c), στη δομή του όλου βρίσκεται ο κανόνας ο οποίος «επιτρέπει σε κάθε τάξη να πάρει το μερίδιο της ευτυχίας που της ορίζει η φύση». Ο Κάλλικος αντλεί από τον Πλάτωνα την αρχή που καθορίζει ότι ο καθένας είναι προορισμένος από τη φύση για ένα πράγμα. Αντλεί, επίσης, τον κανόνα καταμερισμού της εργασίας, ο οποίος βασίζεται στη διαφορά ικανοτήτων και στον

αντικειμενικό προσδιορισμό των λειτουργιών. Αυτό εφαρμόζεται, κατά τον Κάλλικο, στα οικοσυστήματα. Η δομή ελέγχει τα μέρη της και κάθε είδος βρίσκει τη θέση που του αναλογεί και παραμένει σε αυτήν (Γεωργόπουλος 2002, 275).

Κατά τον Κάλλικο, η σύνδεση της συμμετοχής σε μια κοινότητα, με τις ηθικές υποχρεώσεις των μελών της, συνιστά τη βασική ιδέα της ηθικής του Λέοπολντ. Αυτό συγκεκριμενοποιείται ως εξής: έχουμε καθήκοντα γιατί ανήκουμε σε μια κοινότητα. Αυτά τα καθήκοντα σχετίζονται με τα άλλα μέλη της κοινότητας και κυρίως την κοινότητα καθεαυτήν. Για να σκεφτούμε κατ' αυτόν τον τρόπο, πρέπει να θεωρούμε δεδομένη την υπεροχή του όλου ως προς τα μέρη του, αυτονόητα την οργανιστική ολιστική μεταφορά. Αυτό, όμως, παραμένει μεταφορά. Όσον αφορά τη θέση του Κάλλικου για την ενότητα των οικοσυστημάτων, ο ίδιος βεβαιώνει ότι είναι το οικοσυστημικό μοντέλο του εδάφους αυτό που δίνει μορφή στους πρωταρχικούς κανόνες της Land Ethic. Εννοεί τη θερμοδυναμική σύλληψη των Tansley και Lindeman, αυτήν της ενεργειακής ροής και της ενότητας των τροφικών αλυσίδων. Ουσιαστικά ο Κάλλικος καταλήγει στην «πυραμίδα της γης», όπως εκφράστηκε από τον Λέοπολντ, ο οποίος διακρίνει στη Γη μια πηγή ενέργειας που διαπερνά το κύκλωμα του εδάφους, των φυτών και των ζώων. Ο «υπερολισμός» της Land Ethic δεν στρέφεται κυρίως στο να προτάξει την οργανική επιβολή στα μέρη της όσο τα όρια ατομικότητάς τους. Η προσέγγιση δεν είναι τόσο οργανιστική-ολιστική όσο *συστημική*, δηλ. οι σχέσεις έχουν προτεραιότητα έναντι των στοιχείων της. Η θερμοδυναμική φυσική που εφαρμόζει μια τέτοια οικολογία είναι φυσική των διαδικασιών· αυτές υποσκελίζουν την ουσία. Έτσι, το άτομο χάνει την οντολογική του πραγματικότητα. Δεν είναι το πρώτο δεδομένο γύρω από το οποίο διευθετούνται οι σχέσεις, αλλά μια παροδική, μεταβατική πραγματικότητα, η οποία παίρνει μορφή στα σημεία συνάντησης ρευστών διαδικασιών, ένας κόμβος μέσα σ' ένα δίκτυο σχέσεων που βρίσκονται σε διαρκή ανασύνθεση. Όπως λέει ο Κάλλικος, οι ατομικοί οργανισμοί, ζωικοί ή φυτικοί, γίνονται έτσι λιγότερο αυτόνομες υπάρξεις και περισσότερο εφήμερες δομές μέσα στην ενεργειακή ροή που τους δίνει μορφή (Λαρρέρ 1997/2001, 99-100).

Ο Κάλλικος, επαναλαμβάνοντας την κοινωνική μεταφορά της *κοινότητας*, χρησιμοποιεί το παράδειγμα μιας κοινότητας ανθρώπινης, αυτή του Stevens Point, της Πολιτείας του Γουϊσκόνσιν, όπου ήταν καθηγητής για αρκετό χρονικό διάστημα. Είναι η «κομητεία της άμμου», μέσω του παραδείγματος της οποίας προσπαθεί να στηρίξει τις απόψεις του. Περιγράφει την εξελικτική πορεία μιας κοινότητας ξυλοκόπων που σιγά-σιγά αλλάζει,

ακολουθώντας την εξέλιξη αλληλεξαρτώμενων οικονομικών λειτουργιών, αλλά και «οικολογικών νησίδων» που έλκουν τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς. Το Stevens Point συνιστά μια χαλαρή κοινότητα χωρίς σαφή όρια ούτε χρονική ενότητα. Είναι όμως μια αναγνωρίσιμη οντότητα, μια κοινότητα της οποίας τα μέλη είναι συνδεδεμένα με αυτήν και επιπλέον έχουν αλτρουϊστικές υποχρεώσεις μεταξύ τους. Είναι ασφαλώς μια κοινότητα, και όχι μια ισορροπία. Διατηρείται χάρη στις οικονομικές μεταβολές, ισοδύναμες με τις μεταβολές και τους ενεργειακούς κύκλους που συντηρούν ένα οικοσύστημα. Αυτό που ενδιαφέρει, όμως, τον Κάλλικοτ είναι η συνύπαρξη και η κοινή εξέλιξη διαφορετικών πληθυσμών, οι οποίοι διατηρούν μεταξύ τους περίπλοκα σύνολα άμεσων και έμμεσων σχέσεων. Ο Κάλλικοτ, εγκαταλείποντας εδώ τον Πλάτωνα και τον οργανικισμό, στερεί από τον εαυτό του μια εύκολη επεξήγηση του φαινομένου της πολιτείας αυτής. Θα μπορούσε να εξηγήσει το φαινόμενο της δημιουργίας της κοινότητας αυτής με το επιχειρήμα ότι το όλο προϋπάρχει των μερών του και μπορεί να επιβληθεί σε αυτήν. Όμως, ο Κάλλικοτ μας λέει ότι απλώς υπάρχει πηγή ηθικών υποχρεώσεων για την κοινότητα. Αν δεχτεί ο Κάλλικοτ ότι η κοινότητα αυτή είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης της ιδιοκτησίας, της κοινής γλώσσας η οποία ενοποιεί ένα σύνολο, ξεχωρίζοντάς το όμως από τα υπόλοιπα, σημαίνει ότι διακόπτει τη συνέχεια μεταξύ φύσεως και πολιτισμού, κάτι το οποίο σαφώς δεν δέχεται. Αντιθέτως, προσπαθεί να διατηρήσει αυτή τη συνέχεια. Η κοινότητα αποτελεί κοινωνική μεταφορά μόνο εάν το Stevens Point θεωρηθεί υποδειγματική κοινότητα συγκρίσιμη με τη βιοτική. Ο Κάλλικοτ επαναλαμβάνει προσεκτικά και υπολογισμένα τη χρήση της αναλογίας και της μεταφοράς, κατά τέτοιον τρόπο που προϋποθέτει ότι η ανάδυση της κουλτούρας δεν οδηγεί τον άνθρωπο έξω απ' τη φύση, σ' ένα δεύτερο κόσμο, ασύνδετο με τον πρώτο (Γεωργόπουλος 2002, 274-275· Λαρρέρ 1997/2001, 100-103).

Εδώ ο Κάλλικοτ παραμένει πιστός στο πνεύμα του Λέοπολντ. Ο άνθρωπος είναι μέσα στη φύση, άρα αποτελεί μέρος της βιοτικής κοινότητας και έχει υποχρεώσεις απέναντί της. Όπως έχουμε αποδεχτεί υποχρεώσεις προς την οικογένεια, την επαγγελματική μας κοινότητα, τη χώρα μας αλλά και προς όλη την ανθρωπότητα και ανταποκρινόμαστε σ' αυτές χωρίς κάποια μόνο να μονοπωλεί τη ζωή μας, έτσι πρέπει να εντάξουμε και τις υποχρεώσεις μας προς τη Βιόσφαιρα (Γεωργόπουλος 2002, 275).

Όμως, δημιουργείται ένα νέο πρόβλημα. Πώς θα βρεθούν σταθερές και σημεία αναφοράς, αν η φύση δεν έχει κάποια σταθερότητα; Ο Λέοπολντ δεν αποδέχτηκε τον κανόνα της φυσικής ισορροπίας, γιατί, όπως έλεγε, η έννοια αυτή δεν λαμβάνει υπόψη της με ακρίβεια τα λίγα που γνωρίζουμε

για τη γήινη μηχανική, αφού υπονοεί ότι υπάρχει ένα μοναδικό σημείο ισορροπίας. Αυτό, άλλωστε, θα μπορούσε να ισχύει μόνο για έναν εξωτερικό παρατηρητή, ο οποίος θα έβλεπε τις ισορροπίες, θα παρέμβαινε και μετά θα αποσυρόταν. Ο άνθρωπος, όμως, δεν είναι εξωτερικός παρατηρητής της φύσης, είναι μέσα στη φύση και έχει ανάγκη από άλλα σημεία αναφοράς.

Ο Λέοπολντ, επίσης, δεν τοποθετούσε την οικολογική δράση σε έναν στατικό χώρο, αλλά μέσα στον χρόνο. Έλεγε: «Μια ηθική μπορεί να θεωρηθεί οδηγός για την αντιμετώπιση οικολογικών καταστάσεων τόσο καινούργιων ή περίπλοκων, οι οποίες ορισμένες φορές περιλαμβάνουν αντιδράσεις τόσο μακρινές, που το κοινωνικό συμφέρον απ' όλα αυτά δεν γίνεται αντιληπτό από το μέσο άτομο».

Οι πρόσφατες εξελίξεις της οικολογίας έχουν αναγάγει τον χρόνο σε τέταρτη διάσταση των οικοσυστημάτων. Αυτά γίνονται, πλέον, κατανοητά όχι ως ένα στατικό σύστημα που ορίζει τις θέσεις των συστατικών του μερών, αλλά ως ακολουθίες γεγονότων που εκτυλίσσονται σε διαφορετικές κλίμακες. Για να συμπεριλάβει αυτές τις εξελίξεις, ο Κάλλικος προχώρησε στην εφαρμογή της διατύπωσης του Λέοπολντ: «Ένα πράγμα είναι δίκαιο, όταν δεν διαταράσσει τη βιοτική κοινότητα σε μια φυσιολογική χωροχρονική κλίμακα. Είναι άδικο, όταν αποβλέπει σε άλλα πράγματα» (Λαρρέρ 1997/2001, 105).

4. Κριτική στον «ολισμό» και στον «υπερολισμό» και ο αντίλογος του Κάλλικος

Ο Λέοπολντ θεωρούσε ότι οι ρίζες της οικολογικής κρίσης είναι κυρίως φιλοσοφικές. Προτείνει ως ηθική αρχή τη διατήρηση των πραγμάτων σε «φυσική», άγρια και ελεύθερη μορφή. Θεωρεί απαράδεκτη την οικονομική εκτίμηση της αξίας των φυσικών αντικειμένων. Η Γη πρέπει να είναι αντικείμενο σεβασμού και αγάπης, και αυτό συνιστά ηθικό θέμα. Εισηγείται, λοιπόν, ότι κάτι θεωρείται καλό όταν συμβάλλει στη διατήρηση της ακεραιότητας, σταθερότητας και ομορφιάς της βιοτικής κοινότητας, ενώ είναι κακό εάν τείνει στην αντίθετη κατεύθυνση (Πρωτοπαπαδάκης 2005, 21)

Ο Κάλλικος, στη συνέχεια, στηρίζει και προεκτείνει αυτή τη θέση του Λέοπολντ. Το αμφιλεγόμενο στο οποίο οδηγείται είναι ότι την ανάγει σε απόλυτη δεοντολογική αρχή. Κατ' αυτόν τον τρόπο η βιοτική κοινότητα από μόνη της αποτελεί τον μοναδικό κάτοχο απόλυτης ηθικής αξίας. Η αξία των φυσικών, ανθρώπινων και μη, ατόμων γίνεται σχετική και

υπάρχει πάντα σε αναφορά της δράσης τους με την ευημερία της βιοτικής κοινότητας. Ο Κάλλικος, λοιπόν, περνά στον αντίποδα και της παραδοσιακής ανθρωποκεντρικής ηθικής, αφού και στο μέτρο της ανθρώπινης κοινότητας αυτή έχει τα πρωτεία, και όχι τα στοιχεία της, οι άνθρωποι (Πρωτοπαπαδάκης 2005, 50). Με βάση τη δεοντολογική αυτή αρχή, απόλυτη αξία αποδίδεται στο όλον, ενώ το μέρος αντλεί αξία από τη συμμετοχή του στο σύνολο. Αυτό, όμως, απογυμνώνει πλήρως τα άτομα από οποιαδήποτε αξία που πιθανόν θα είχαν, εκτός από την οργανική χρηστική (Πρωτοπαπαδάκης 2005, 82).

Αναλογιζόμενοι και την προκλητική του δήλωση: «όσο περισσότερο βιοκεντρική είναι μια φιλοσοφία, άλλο τόσο και μισάνθρωπη», υπάρχει προβληματισμός για το κατά πόσον οι απόψεις του είναι ηθικά αποδεκτές (Γεωργόπουλος 2002, 276). Ο «ηθικός ολισμός» ή «υπερολισμός» του Κάλλικος λογαριάζει το καλό και το κακό, αναφορικά όχι με τα άτομα αλλά με τη βιοτική κοινότητα (Callicott 1989). Το σύνολο έχει μεγαλύτερο ηθικό βάρος από οποιοδήποτε από τα συστατικά του μέρη. «Στους ωκεανούς και τις λίμνες, τα βουνά, τα δάση και τους υγρότοπους δίνεται αξία μεγαλύτερη από εκείνη των επιμέρους ζώων», και περιλαμβάνει στη δεύτερη κατηγορία και τους ανθρώπους. Συμφωνεί με τη γνωστή άποψη του Έντουαρντ Άμπνυ, ότι θα προτιμούσε να σκοτώσει έναν άνθρωπο παρά ένα φίδι. Από τη σκοπιά της ενότητας του οικοσυστήματος, η ζωή ενός οργανισμού που ανήκει σε απειλούμενο είδος προέχει έναντι αυτής του ανθρώπου. Ακόμη, το πλαγκτόν των ωκεανών, που παράγει οξυγόνο, μπορεί να έχει περισσότερο ηθικό βάρος από πλάσματα σαν τον άνθρωπο, τα οποία βρίσκονται στην κορυφή των τροφικών αλυσίδων, όπως τις όρισε ο πνευματικός του πρόγονος Άλντο Λέοπολντ.

Όμως, ακόμη και εκείνος δεν είχε οδηγηθεί σε τόσο ακραίες θέσεις. Αυτή η ηθική φιλοσοφία, η οποία στηρίζεται στην πίεση της *Βαθιάς Οικολογίας* για ισότητα, οδηγεί σε επικίνδυνες και φασιστικής απόκλισης ατραπούς. Πάντως, ο Κάλλικος σε μεταγενέστερο κείμενό του, προσπαθεί να διασκεδάσει τη δήλωσή του περί της *μισάνθρωπίας* ως μέτρου της *βιοκεντρικής ηθικής*. Προσπαθεί να ενοποιήσει τον κλασικό σεβασμό της φιλελεύθερης παράδοσης για το ανθρώπινο άτομο με τον σεβασμό στη φύση συνολικά (Nash 1989/1995, 216-217). Ισχυρίστηκε πως η απόλυτη αξία της βιοτικής κοινότητας αποτελεί την πηγή από την οποία όλα τα όντα που την απαρτίζουν αντλούν με τη σειρά τους απόλυτη και όχι σχετική ηθική αξία (Πρωτοπαπαδάκης 2005, 50).

Βέβαια, υπάρχει και η «κατηγορία» προς τον Λέοπολντ και τον Κάλλικος ότι υπέπεσαν στο «φιλοσοφικό σφάλμα» της φυσιοκρατικής πλάνης ή

αλλιώς της νατουραλιστικής χίμαιρας. Πρώτος είχε επισημάνει το σφάλμα ο Πλάτωνας, πιο εκτεταμένα ο Ντέιβιντ Χιουμ και στη συνέχεια ο Μουρ. Η *φυσιοκρατική πλάνη* σημαίνει ότι είναι απαράδεκτο λογικά από περιγραφικές προτάσεις, προτάσεις του Είναι, να συνάγουμε αξιολογικές κρίσεις, προτάσεις του Πρέπει. Άρα, στην περίπτωση μας θεωρείται απαράδεκτο, επειδή στη φύση τα πράγματα εξελίσσονται κατά ένα τρόπο, ο τρόπος αυτός να θεωρείται ότι είναι αυτός που πρέπει να επικρατεί πάντα, είτε στη φύση είτε στην κοινωνία. Είναι σφάλμα στο οποίο έχουν υποπέσει πολλοί φιλόσοφοι και σχολές (Σοφιστές, Ηδονιστές, Χομπς κ.ά.) (Πελεγρίνης 1997, 26-31).

Ο Κάλλικος, βέβαια, υπερασπιζόμενος στο θέμα αυτό τον Λέοπολντ, ισχυρίζεται πως δεν είναι καθόλου προφανές το φυσιοκρατικό σφάλμα στο οποίο υπέπεσε. Απλούστατα, έχει παραλείψει λογικούς συλλογισμούς, οι οποίοι του φαίνονταν προφανείς και ευκόλως εννοούμενοι. Αυτοί σχετίζονται με την αλληλοδιαπλοκή ορθού λόγου, πάθους και ανθρώπινης διαγωγής, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τον Hume: ο ορθός λόγος διεγείρει ένα πάθος, ενημερώνοντάς μας για την ύπαρξη κάποιου πράγματος, το οποίο είναι το κατάλληλο αντικείμενο αυτού του πάθους. Αυτός είναι ο μηχανισμός μέσω του οποίου ο ορθός λόγος επηρεάζει την ανθρώπινη διαγωγή και συμπεριφορά (Γεωργόπουλος 2002: 268).

Όσον αφορά στις κατηγορίες εναντίον του, περί ολοκληρωτισμού, ο Κάλλικος τις αντιπαρέρχεται, υποστηρίζοντας ότι απλώς η κεντρική περιβαλλοντική ηθική σημαίνει την ανάληψη κάποιων υποχρεώσεων προς τη Γη από μέρους των ανθρώπων. Σημαίνει, επίσης, και την απαίτηση κάποιων θυσιών. Επ' ουδενί, όμως, δεν συνιστά αξίωση να καταστραφεί η πλειοψηφία του ανθρώπινου πληθυσμού προς το συμφέρον της βιοκοινότητας, θέση που συνιστά ηθική διαστροφή (Λαρρέρ 1997/2001, 104).

Επιπλέον, η συγκριτική ανάλυση που επιχειρεί ο Κάλλικος μεταξύ της «Ηθικής της Γης» του Λέοπολντ και της «Πολιτείας» του Πλάτωνα γίνεται στο πλαίσιο του μεθοδολογικού ζητήματος, το οποίο σημαίνει ότι η «Ηθική της Γης» ανήκει στη δυτική παράδοση. Καταλήγει στην άποψη ότι ανήκει σε αυτήν, όπως ανήκει και η «Πολιτεία» του Πλάτωνα (Γεωργόπουλος 2002, 275).

Παρ' όλα αυτά, ο ολισμός των Λέοπολντ και Κάλλικος, καθώς και της *Βαθιάς Οικολογίας*, αμφισβητείται ακόμη και από σύγχρονους φιλοσόφους του Περιβάλλοντος, οι οποίοι πιστεύουν ότι χαρακτηρίζεται «από αντιουμανιστική αναλογιστική αντίληψη, η οποία διαλύει την ανθρώπινη μοναδικότητα μέσα σε μια κοσμική κοινότητα, εξισώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα μυρμήγκια με τους ανθρώπους» (Bookchin 1993, 30).

Επίσης, υπάρχει και το ρεύμα της *οικοφιλοσοφίας*, η οποία, αναδεικνύοντας τις αδυναμίες των σημερινών δυτικών φιλοσοφιών για τον *οικολογικό άνθρωπο* (μέρος των οποίων ήθελε να λογαριάζεται ο Κάλλικος), αναφέρει ότι «η αντίληψη που αρνείται στον άνθρωπο τις πνευματικές διαστάσεις και την υπερβατικότητα είναι αξιοθρήνητα ακατάλληλη για μια γνήσια φιλοσοφία του ανθρώπου», και θεωρεί ως βιώσιμη φιλοσοφία του ανθρώπου μια φιλοσοφία που παίρνει υπόψη τη μοναδικότητα του φαινομένου «άνθρωπος», η οποία είναι μια *φιλοσοφία της ελπίδας* (Η. Skolimovski 1981/1984, 179-180).

5. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, με τον Λέοπολντ και την «Ηθική της Γης», η Περιβαλλοντική Ηθική ξεκινά τον πνευματικό της δρόμο προς τη σύγχρονη πραγματικότητα. Θερμός υποστηρικτής και συνεχιστής του θεωρείται ο Τζ. Μπαιρντ Κάλλικος. Αυτό που προσπάθησαν να αναδείξουν είναι μια μη ανθρωποκεντρική φιλοσοφία του Περιβάλλοντος, που στηρίζεται στα δικαιώματα όλων των έμβιων και άβιων οργανισμών, με έμφαση στην προστασία και την ισορροπία της Βιόσφαιρας, καθώς και στην ικανότητά της να αναπαράγεται και να διαιωνίζεται. Τις θεωρήσεις τους έχει επικρατήσει να τις χαρακτηρίζουμε «ολιστικές», διότι αντιλαμβάνονται τη Γη ως όλον, ως μία μεγάλη βιοκοινότητα. Ο Λέοπολντ μας παρέδωσε μια γενική και κάπως ασαφή θέση γι' αυτό στην «Ηθική της Γης», την οποία ανέλαβε να συγκεκριμενοποιήσει και να επεκτείνει ο Κάλλικος, καθώς και άλλοι επίγονοί του, όπως οι εκπρόσωποι της *Βαθιάς Οικολογίας*. Μάλιστα, ο Κάλλικος αναδείχθηκε ο θερμότερος υποστηρικτής των απόψεων του Λέοπολντ και προέκτεινε τη σκέψη του και τις θέσεις του.

Ο Λέοπολντ προσδοκούσε, μετά την επέκταση των δικαιωμάτων σε όλους τους ανθρώπους, την επέκταση της Ηθικής και πέρα από το ανθρωπινό είδος, στα ζώα, στα φυτά και σε ό,τι αποκαλούμε περιβάλλον. Ο Κάλλικος υπερασπίστηκε μετά μανίας τα δικαιώματα όλων των μη ανθρωπίνων οργανισμών υπέρ του όλου, της βιοκοινότητας και υπέρ της ισότητας όλων, οδηγούμενος έτσι μερικές φορές σε εχθρικές προς τον άνθρωπο θέσεις, σε απόψεις μισανθρωπίας, οι οποίες και σαφώς δεν γίνονται ηθικά αποδεκτές. Σε αυτό τον οδήγησε το πάθος του για την επέκταση των ηθικών δικαιωμάτων σε όλα τα στοιχεία της Φύσης, αντιλαμβανόμενος αυτήν ως όλον.

Ως άνθρωπος ο οποίος έχει καταληφθεί από το πάθος για την προστασία του Περιβάλλοντος, είναι εν μέρει δικαιολογημένος για τις ακραίες απόψεις του, στις οποίες κατέληξε με τον λεγόμενο «υπερολισμό» του. Ως ηθικός φιλόσοφος, όμως, δεν δικαιολογείται για την ακραία λογική που συμπεριέλαβε στην ηθική του, όσο και αν ανασκεύασε μετέπειτα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bookchin, M. (1993), *Η Σύγχρονη Οικολογική Κρίση*, μτφρ. Μ. Κορακιανίτης, Αθήνα: Βιβλιόπολις.
- Callicott, J. Baird (1989), *In Defense of Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy*, State University of New York Press.
- Γεωργόπουλος, Α. (2002), *Περιβαλλοντική Ηθική*, Αθήνα: Gutenberg.
- Καραγεωργιάκης, Σ. (2006), Περιβαλλοντική ηθική, στο: περ. *Cogito*, τ. 5, σ. 50-52, Αθήνα.
- Λαρρέρ Κ. (1997/2001), *Η Φιλοσοφία του Περιβάλλοντος*, Αθήνα: Πατάκη.
- Leopold Aldo (1949), *A Sand County Almanac and Sketches Here and There*, Oxford University Press.
- Μάρκος Γ. Α. (2001), *Φύση και Άνθρωπος στην Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, Αθήνα: Leader Books.
- Nash, R. F. (1989/1995), *Τα Δικαιώματα της Φύσης: Ιστορία της Περιβαλλοντικής Ηθικής*, μτφρ. Γ. Πολίτης, Αθήνα: Ουμέλη.
- Πελεγρίνης Θ. (1997), *Ηθική Φιλοσοφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πρωτοπαπαδάκης Ε. (2005), *Οικολογική Ηθική*, Αθήνα: Σάκκουλα.
- Skolimowski H. (1981/1984), *Οικοφιλοσοφία: Καινούργια τακτική για τη ζωή*, Αθήνα: Κάλβος.
- Taylor, Ch. (1993/2000), *Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφρ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις.

Abstract

With Aldo Leopold's term *Land Ethic*, environmental ethics begins to consolidate as a critical field oriented toward reconfiguring the human-

nature relationship within modernity. J. Baird Callicott is widely recognized as one of its most rigorous interpreters and principal theorists. Together, their work advances a non-anthropocentric environmental philosophy grounded in the intrinsic value of both biotic and abiotic entities, foregrounding the ethical imperative to maintain the integrity, stability, and resilience of the biosphere, as well as its capacity for self-renewal and continuity. These positions are conventionally characterized as “holistic,” insofar as they conceptualize the Earth as an ontologically integrated whole—a unified biotic community in which humans are members rather than masters. While Leopold articulated this perspective in relatively open-ended and programmatic terms in the *Land Ethic*, it was subsequently systematized, expanded, and philosophically refined by Callicott and later thinkers, including proponents of Deep Ecology. In this regard, Callicott emerges as a central figure in the theoretical consolidation of Leopold’s thought, extending its ethical scope and elaborating its conceptual foundations within contemporary environmental philosophy.

Keywords: environmental ethics, Leopold, Callicott

Λέξεις-κλειδιά: περιβαλλοντική ηθική, Leopold, Callicott

Ο Τάσος Πανταζής (1966-2009) σπούδασε Παιδαγωγική και Πολιτική Επιστήμη και, σε μεταπτυχιακό επίπεδο, Ηθική Φιλοσοφία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου μέχρι τις 28 Σεπτεμβρίου 2009 εκπονούσε τη διδακτορική του διατριβή με θέμα την έννοια της επιστροφής στο έργο του J. J. Rousseau, ως επαναπατρισμού στην πλατωνική καταγωγή [βλ. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 1(2010), 197-204]. Στις 25 Ιανουαρίου 2012 του απονεμήθηκε διδακτορικό δίπλωμα τιμής, αγάπης και μνήμης από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η εργασία του «*Η έννοια της πόλεως στον Κορνήλιο Καστοριάδη*» έχει δημοσιευθεί στο τεύχος 2(2008) του Παιδαγωγικού Λόγου (99-117). Από τις εκδόσεις «Γρηγόρη» κυκλοφορεί το βιβλίο του «*Ελευθερία και Αγωγή στον Αιμίλιο του J. J. Rousseau*» (2012, τέταρτη ανατύπωση 2021).